

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Аналізуються сучасні тенденції та основні підходи до визначення сутності понять «обдарованість» та «педагогічна обдарованість». Запропоновано операційне трактування педагогічної обдарованості як системної якості психіки, що розвивається протягом життя і визначає можливість досягнення майбутнім вчителем високих результатів в одному або декількох видах діяльності.

Ключові слова: обдарованість, детермінанти, розвиток, майбутній вчитель.

Постановка проблеми

Вступ. Динаміка розвитку науки, як і динаміка явищ, які досліджуються нею, знаходить своє відображення в поняттях і категоріях. Саме тому першочерговою проблемою сучасної теорії обдарованості є визначення самого поняття «обдарованість». Результати аналізу літератури [1; 3; 6; 10; 11; 14] з означеної проблеми засвідчують про багатоаспектність і багатозначність розуміння терміна «обдарованість». У психологічних словниках подається щонайменше п'ять варіантів розуміння цього поняття: 1) обдарованість — це якісно своєрідне поєднання здібностей, що забезпечують успішність виконання діяльності; 2) обдарованість як загальні здібності, що обумовлюють діапазон можливостей людини, рівень та своєрідність її діяльності; 3) обдарованість як розумовий потенціал, інтелект; цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей та здібностей до навчання; 4) обдарованість як сукупність задатків, природних передумов, характеристика ступеня виразності та своєрідності природних передумов здібностей; 5) обдарованість як талановитість, наявність внутрішніх умов для видатних досягнень у діяльності [8; 9].

Таке різноманіття у дефініціях відображає неоднозначність її розуміння різними дослідниками і як наслідок неймовірну складність становлення вчення про обдарованість.

У літературі [13] також можна зустріти широкий і вузький діапазон тлумачення сутності «обдарованості». Широке значення терміну «обдарованість» характеризує загальнолюдську обдарованість як здатність до безмежного та всебічного розвитку кожного представника людського роду. Чим вище рівень розвитку суспільства, тим вищий рівень можливого психічного розвитку індивіда з подібними вродженими анатомо-фізіологічними та психічними особливостями. Вузький сенс поняття «обдарованість» історично виникає у зв'язку з тим, що всі нормальні новонароджені потенційно можуть стати розумними й освіченими людьми свого часу, але далеко не всі стають такими. А отже, варто говорити про взаємозв'язок цього типу анатомо-фізіологічної та психічної організації із соціальною ситуацією розвитку, що є максимально сприятливою для цього процесу. У реальному житті максимально сприятлива ситуація може опинитися будь-якою (легкою, складною, навіть трагічною), головне, що вона надає потужний поштовх саморозвитку людини. Складність проблеми обдарованості полягає в тому, що зіткнення із максимально сприятливою ситуацією розвитку в житті особистості може відбуватися в різні вікові періоди її життя. Тобто обдарованість динамічна, знаходиться в постійному розвитку й русі.

Мета роботи полягає в аналізі сучасних тенденцій та основних підходів до визначення сутності понять «обдарованість» та «педагогічна обдарованість».

Виклад основного матеріалу

Для сучасного етапу розвитку теорії обдарованості властивий багатомірний підхід до розуміння її сутності, визначення обдарованості як системного явища, що має

динамічні, вікові, соціальні й інші характеристики. Розмаїтість підходів до розуміння психологічного змісту та сутності обдарованості, що існує в світовій психології, актуалізує проблему визначення операційної основи цього поняття.

Вітчизняні психологи [1; 6; 7] розглядають обдарованість як інтегральний прояв синтетичних комплексних властивостей особистості, що забезпечують досягнення цілей конкретної діяльності.

Американські психологи [15], які протягом останніх п'ятдесяти років займалися проблемою обдарованості, розглядають її як інтегрально-психічну властивість, що має трикомпонентну структуру: інтелект, креативність та мотивація досягнення.

Вітчизняні вчені прагнуть до розроблення фундаментальних теорій обдарованості, а західні науковці переважно вивчають проблему обдарованості з позиції прагматичного підходу.

Не менш важливим у контексті означеної проблеми є пояснення розбіжностей між обдарованістю та талановитістю з позиції генетично можливих змін, коли перша виступає лише у вигляді потенційного компонента, природної запоруки, а інша — як актуалізований впливом умов середовища та життєвого досвіду процес. В. Шадріков розуміє обдарованість як потенційний талант, а талант — як реалізовану обдарованість [14].

Аналіз показав, що нині існує чимала кількість наукових концепцій обдарованості, які створені в річищі різноманітних теоретичних напрямів. Виокремлюються натуралістична (Ф. Гальтон, Г. Айзенк), соціокультурна (Дж. Рензулі, Л. Виготський), процесуально-діяльнісна (Д. Богоявленська, В. Шадріков, В. Моляко) парадигми в її дослідженні. Внаслідок розбіжностей у вихідних позиціях кожний підхід «висвітлює» в обдарованості лише одну із сторін її прояву, фіксує в ній лише окрему її частину — ту, яка відповідає теоретичним і методологічним засадам цього підходу. При цьому, переважна більшість дослідників в одному одноствійні, що обдарованість неможливо звести ні до інтелекту, ні до мотиваційної сфери особистості, ні до креативності. Проте незалежно від цієї загальної думки, обдарованість як цілісна, системна якість психіки опиняється під час постановки проблеми розчленованою та обмеженою рамками тієї або іншої науково-психологічної парадигми.

Цілком природно, виникає запитання: якщо обдарованість не зводиться ні до жодного із своїх феноменологічних проявів, то чи правомірно взагалі ставити питання щодо психологічної природи обдарованості, тобто про наявність такої психічної реальності? На це запитання знаходимо відповідь у фундаментальній праці В. Панова [7]. На його думку, і таке питання, і відповідно, підхід до обдарованості цілком можливі, якщо за основну засаду обрати становлення обдарованості як прояв творчої природи психіки. За такого підходу обдарованість виступає як психічна реальність, яка, проходячи різні етапи свого становлення, набуває високого ступеня й індивідуальної форми прояву в психіці за рахунок взаємодії особистості із навколишнім середовищем.

Якщо з фундаментальних проявів психічної реальності виділити три її основні види: психічні процеси, психічні стани й особистісні властивості індивіда, то, відповідно, й обдарованість як психічна реальність, що конкретно втілена в психіці, на думку В. Панова, може бути представлена у вигляді:

1) психічного процесу, що обумовлює вибірковий інтерес, емоційну забарвленість і високу успішність у виконанні діяльності того або іншого виду. За наявності відповідних природних задатків і відповідної ситуації розвитку така «процесуальна» здібність може розвинути в обдарованість, але може залишитися на рівні високої сформованості окремої здібності;

2) психічного стану як функціонально-ситуативної єдності всіх сфер психіки (тілесної, емоційної, інтелектуальної, особистісної, духовно-моральної), яка виникає достатньо часто для того, щоб певний індивід мав бажання шукати та створювати ситуацію для її переживання, проживання й особистісного самоствердження;

3) у вигляді риси особистості, яка знаходить відображення в присутній у індивіда постійній потребі прояву власної обдарованості, а отже виступає провідним фактором (стимулом) психічного розвитку. Саме ця риса визначає його основний сенс життя в будь-яких ситуаціях і у виконанні будь-яких видів діяльності, а особливо — в діяльності, до якої він має інтерес [7].

Значний вплив на формування уявлень про природу обдарованості мав також постульований у вітчизняній психології відхід від епігенетичних уявлень про природу психічного. У результаті обдарованість почала розглядатися не як щось стале, а як певна потенція, реалізація якої на різних етапах психічного розвитку та становлення особистості потребує наявності відповідних умов [1; 3; 6; 9; 14].

Обдарованість як готовність до розвитку в різних напрямках В. Шадриков розглядає підґрунтям для формування спеціальних здібностей. Тобто обдарованість можна розглядати не лише як досягнутий рівень розвитку, а й як потенціал, випередження майбутньої діяльності, психологічну основу для розвитку здібностей [14].

В. Моляко визначає обдарованість як системне утворення особистості, що є координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяє знаходженню таких рішень, які дають можливість людині краще пристосуватися до світу, оточення, інших людей і до самої себе [5].

Аналіз робіт [1; 3–5; 7; 9; 10] у галузі психології обдарованості дає змогу виокремити специфічні її характеристики:

1. Обдарованість — це системне утворення, що не зводиться до простої суми окремих здібностей.

2. Обдарованість є результатом взаємодії багатьох факторів, в модель обдарованості включаються мотиваційний, інтелектуальний, творчий і спеціальний компоненти.

3. Обдарованість є динамічним утворенням, що обумовлено логікою вікового розвитку індивіда.

4. Обдарованість залежить від культурного та соціального середовища.

5. Обдарованість може проявлятися в актуальному та потенційному видах, розуміється як наявний рівень досягнень і як готовність до розвитку.

6. Своєрідність ознак обдарованої особистості залежить від виду обдарованості.

7. Обдарованість як прояв творчої природи психіки може бути присутньою в психіці конкретної людини як в актуальній формі (явна), так і у формі можливостей (прихована, потенційна обдарованість).

Проблемою, що є вкрай важливою в теорії обдарованості, є класифікація видів обдарованості. У сучасній психології виокремлюються різні підстави для їх класифікації. Обдарованість можна класифікувати на підставі різних критеріїв: 1) за шириною прояву — загальна або спеціальна; 2) за типом діяльності, якій надається перевага — інтелектуальна, академічна, творча, художня, психомоторна (спортивна), соціальна (педагогічна); 3) за інтенсивністю прояву — обдаровані, високообдаровані, виключно або надобдаровані; 4) за видом прояву — актуальна та потенційна або явна й прихована; 5) за віковими особливостями — рання або пізня; 6) за динамічними ознаками — стабільна та тимчасова; 7) за темпами вікового розвитку — обдаровані із нормальним темпом вікового розвитку, з його випередженням (вундеркінди) або відставанням; 8) за особистісними, гендерними або іншими особливостями.

Подальший крок теоретичного аналізу полягав у виявленні теоретичних підґрунть виокремлення педагогічної обдарованості. Виокремлення соціальної (комунікативної, організаторської, лідерської, педагогічної) обдарованості як самостійного виду пов'язано, з одного боку, із існуванням різних видів життєдіяльності людини, а з іншого, із прагнення людини до успіху у професіях людиноцентричного типу з пошуком основних шляхів і способів його досягнення.

Переважає більшість дослідників соціальної обдарованості відмічає, що найбільш яскраво та концентровано її специфіка виявляється саме у педагогічній діяль-

ності. Надання пріоритетності терміну «педагогічна обдарованість» у порівнянні із терміном «соціальна обдарованість» має не випадковий характер і пов'язане насамперед з тим, що поняття «педагогічна обдарованість» найточніше відображає сутність і зміст означеного виду обдарованості, виступаючи її квінтесенцією.

Протягом тривалого часу педагогічна обдарованість аналізувалася в межах вивчення проблем педагогічної діяльності, педагогічної майстерності та здібностей вчителя. Перші дослідження педагогічної діяльності у вітчизняній психології припадають на 20-ті роки, проте предметне дослідження діяльності й особистості вчителя починається у 50-х роках. Досліджувалося широке коло проблем, які стосуються психологічної структури педагогічної діяльності, педагогічної майстерності, такту, індивідуального стилю діяльності, особистості вчителя. Протягом останніх років увага дослідників прикута до проблем професійної компетентності, культури, успішності, суб'єктності, професійної мобільності та психологічного потенціалу вчителя.

Попри значну кількість праць, що присвячені проблемі обдарованості, робіт, в яких осмислюються ключові питання педагогічної обдарованості, вкрай мало. Можна лише виокремити дослідження Н. Кузьміної [4], Н. Амінова [1], Б. Коссов [3], Г. Руденко [11], де предметом прицільного аналізу було обрано педагогічну обдарованість.

Так, Н. Кузьміна педагогічну обдарованість визначає як синтетичну чутливість до різних об'єктів реальності, які можуть бути залучені у навчально-виховному процесі з метою ефективнішого впливу на особистість та отримання в стислий строк запланованого педагогічного результату [4].

Н. Амінов, використовуючи кількісний підхід до дослідження обдарованості вчителя, розглядає її як найвищий рівень розвитку педагогічних здібностей, що властивий для майстра і меншою мірою для інших вчителів. У цьому випадку проблема обдарованості зводиться до питання виокремлення (вимірювання) тих показників, на підставі яких можна передбачити максимальні досягнення. Вихідним при цьому автор вважає визначення модельних характеристик педагогічної обдарованості. Модельні характеристики, на його думку, це ідеальні диспозиції стану вчителя, в якому він може досягти результатів, що відповідають вищим світовим і національним стандартам [1].

Б. Коссов, формулюючи системно-цільову концепцію особистості, розглядає педагогічну обдарованість як цілісну характеристику, об'єднання здібностей у систему. Для розуміння сутності педагогічної обдарованості важливою є не лише характеристика відповідного набору здібностей і, навіть, не їх взаємозв'язок, скільки їх операціоналізація (В. Шадріков), відповідність їх різним формам і аспектам педагогічної діяльності, що пов'язана із розподілом наявного потенціалу особистості в сфері педагогічної праці. Цікавим, на наш погляд, є думка дослідника про те, що педагогічна обдарованість розкривається і формується не лише в безпосередній педагогічній діяльності, а й залежить від життєдіяльності педагога в цілому. Обґрунтовуючи провідну роль системно-цільового принципу дослідження особистості в психодіагностиці педагогічної обдарованості, Б. Коссов вивчає педагогічні здібності в широкому діапазоні їх прояву: від учнів педагогічних класів середньої школи до викладачів. Він виокремлює стратегічні характеристики, що зумовлюють розвиток педагогічної обдарованості й диференціацію педагогів за ефективністю їхньої діяльності. До таких характеристик належать, зокрема: мотиваційні особливості та взаємини з учнями, що з'ясовані у всіх досліджуваних групах [3].

Дослідженню педагогічної обдарованості у структурі інтегральної індивідуальності присвячена праця Г. Руденко. В ній авторка розглядає педагогічну обдарованість з позицій системного підходу та теорії інтегральної індивідуальності, розуміючи її як цілісне багатокомпонентне утворення, що містить у собі: педагогічні схильності, творчість, активність, рівень розвитку пізнавальних процесів, артистизм, мовні здібності,

соціальний інтелект, комунікативні й організаторські схильності, емпатію та культуру взаємодії [11].

Дослідження педагогічної обдарованості у вітчизняній психології традиційно здійснювалося в межах діяльнісного підходу [14]. Відповідно до цього підходу, педагогічна обдарованість може розвиватися виключно у педагогічній діяльності, а її вивчення можливе лише у осіб, які залучені у професійний процес. Так, наприклад, М. Станкін [12] вважає, що головну роль у розвитку здібностей педагога відіграють професійна діяльність і прагнення до самовдосконалення, розвиток здібностей безпосередньо пов'язано з педагогічними вміннями та навичками, якими мстить володіти кожний учитель. Саме тому в переважній більшості досліджень педагогічна обдарованість традиційно розглядалась як характеристика педагогічної майстерності та досліджувалася на досвіді вчителів, які включені у педагогічну діяльність.

Проте можливий і інший підхід, який ґрунтується на розумінні обдарованості як психологічної передумови розвитку спеціальних здібностей, як готовності до розвитку, як випередження майбутньої діяльності [14]. Судження про потенційні здібності доцільно висловлювати, ґрунтуючись на інформації про людину ще до діяльності. Отже, можемо говорити про прояв педагогічної обдарованості достатньо рано, вже в шкільні або в студентські роки, оскільки її розвиток відбувається не лише в спеціальних видах діяльності, а й в цілісному процесі життєдіяльності людини.

Саме на такому розумінні ґрунтується наш підхід до дослідження педагогічної обдарованості. Педагогічна обдарованість презентує собою складне психічне утворення, в якому нерозривно переплетені пізнавальні, емоційні, вольові, мотиваційні, психофізіологічні й інші сфери психіки. Варто відзначити, ці ознаки можуть бути явними, але можуть бути представлені в прихованій, потенційній формі. Крім того, ознаки педагогічної обдарованості можуть проявлятися у вигляді високого рівня розвитку як загальних, так і спеціальних здібностей.

Педагогічна обдарованість у контексті цього дослідження розглядається як системна якість психіки, що розвивається протягом життя і визначає можливість досягнення майбутнім вчителем видатних результатів в одному або декількох видах діяльності у порівнянні із іншими.

Висновки

Огляд досліджень педагогічної обдарованості свідчить, що існують серйозні засади для виокремлення її як самостійного виду та психологічного феномену. Педагогічна обдарованість презентує собою складне психічне утворення, в якому нерозривно переплетені пізнавальні, емоційні, вольові, мотиваційні, психофізіологічні та інші сфери психіки. Ознаки педагогічної обдарованості можуть проявлятися у вигляді високого рівня розвитку як загальних, так і спеціальних здібностей, які можуть бути як явними, так і представленими в прихованій, потенційній формі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аминов Н. А. Задатки, способности и одаренность учителя. Некоторые вопросы теории способностей Б. М. Теплова / Н. А. Аминов // Гуманизация образования. — 1998. — № 1. — С. 59–72.
2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. — СПб. : Питер, 1999. — 386 с.
3. Косов Б. Б. Личность и педагогическая одаренность: новый метод. / Б. Б. Косов. — М. : Изд-во ин-та практич. психол. ; Воронеж : Модек, 1998. — 128 с.
4. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность и талант учителя / Н. В. Кузьмина. — Л. : Знание, 1985. — 32 с.

5. Моляко В. А. Проблемы творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В. А. Моляко // Вопросы психологии. — 1994. — № 5. — С. 86–95.
6. Музика О. Л. Традиційно-звичаєві аспекти соціальної регуляції і розвиток творчо обдарованої особистості / О. Л. Музика // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. С. Д. Максименка. — К., 2006. — Т. 8. — Вип. 4. — С. 235–240.
7. Панов В. И. Одаренность и профессиональные способности / В. И. Панов // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики; под ред. В. А. Бодрова, А. Л. Журавлева. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. — Вып. 2. — С. 224–244.
8. Платонов К. К. Система психологии и теория отражения / К. К. Платонов. — М.: Наука, 1982. — 308 с.
9. Психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — 389 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2004. — 713 с.
11. Руденко Г. И. Половозрастные особенности педагогической одаренности школьников / Г. И. Руденко // Вестник ПГПУ. — 1995. — № 1. — 45–51. — (Серия «Психология»).
12. Станкин М. И. Профессиональные способности педагога: акмеология воспитания и обучения / М. И. Станкин. — М.: Флинта, 1998. — 368 с.
13. Холодная М. А. Психологические механизмы интеллектуальной одаренности / М. А. Холодная // Психологический журнал. — 1993. — № 1. — С. 32–39.
14. Шадриков В. Д. От индивида к индивидуальности: введение в психологию / В. Д. Шадриков. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. — 656 с.
15. Renzulli J. S. What Makes Giftedness? Reexamining a Definition / J. S. Renzulli. — Phi Delta Kappan. — 1978. — 60(3). — P. 180–184, 261.

Потоцкая И. С.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ «ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОДАРЕННОСТИ» БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Анализируются современные тенденции и основные подходы к определению сущности понятий «одаренность» и «педагогическая одаренность». Операционализация понятия «педагогическая одаренность» позволяет рассматривать ее как системное, развивающееся в течение жизни качество психики, которое определяет возможность достижения будущим учителем высоких результатов в одном или нескольких видах деятельности.

Ключевые слова: одаренность, детерминанты, развитие, будущий учитель.

Pototskaya I. S.

CURRENT TRENDS AND MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING AND DIFFERENTIATION OF THE CONCEPTS OF «EDUCATIONAL ENDOWMENT» OF THE FUTURE TEACHER

The paper presents an analysis of current trends and main approaches to defining the essence of the concepts of «endowment» and «educational endowment». We suggest an operational interpretation of educational endowment as a systemic quality of mind that develops throughout life and determines the possibility of achievement of better results by a future teacher in one or more activities.

Key words: endowment, determinants, development, future teacher.